

középszintű filozófia, a harmadik a zsurnálkritika. Ez utóbbinak a legszélesebb a mezőnye, úgynevezett „vén színházi rókák” művelik, ahányan, annyiféle felkészültséggel és tehetséggel. A zsurnálkritika a produkciót vizsgálja, olykor észreveszi a jó előadás mögött a mű gyengeségét, vagy éppen a közepes előadás mögött a mű drámai erejét, legtöbbször azonban nem irodalmi szempontok alapján ítél.

Gáll Istvánnal ellentétben úgy véli, hogy a magyar dráma fellendülésének időszaka nem az utóbbi néhány évre tehető. Átnézve a Rivalda című antológia 1970—71—72-es kötetét (a Rivalda az éves drámatermésnek csak töredékét adja) megállapította, hogy az évtized fordulóján (de nyilván még a hatvanas években) egész sor jelentős dráma született. Elég ha Illyés Gyula, Németh László, Kertész Ákos, Gyurkó, Örkény műveit említi.

TÓTH DEZSŐ:

Minden kritikusként — a marxista kritikusként különösen — számot kell vetnie azzal, hogy tartós működése, tevékenysége során milyen mértékben tudott következetes lenni. A látszólagos, vagy legalábbis mélyebb elemzést igénylő következtetések közül kettőt szeretnék érinteni.

Az egyik az, hogy vajon mennyire konzekvens a marxista kritikai magatartás az irodalomban megjelenő jogos társadalomkritikai mozzanatok megítélésében. Az MSZMP művészetpolitikájának, irodalompolitikájának az az elve, hogy a szocializmus alapjáról és a szocializmus érdekében történő művészi, irodalmi társadalombírálat jogos, véleményem szerint nem egyszerre, nem máról holnapra érvényesült, hanem folyamatosan bontakozott ki a gyakorlatban. Nem egy fontos verset, novellát, drámát lehetne idézni a hatvanas évek irodalmából, amelyek a bennük rejlő jogos, de újszerű társadalomkritikai mozzanataik okán meglehetősen konsternációt keltettek az irodalmi és nemcsak az irodalmi közvélemény egyes rétegeiben s amelyek megítélésében a marxista kritika inkább óvatos és tartózkodó, mintsem határozottan támogató volt. Galambos Lajosnak, Galgóczi Erzsébetnek, Szakonyi Károlynak, Ladányi Mihálynak, Váci Mihálynak vagy Juhász Ferencnek is voltak olyan novellái, illetve versei, amelyek a megfelelő kritikai tudatosítást, támogatást nélkülözve, inkább maguk vívták ki a jogosultságukat. Mindenesetre: *folyamatszerűen alakult ki az a helyzet, hogy az irodalomban, a színpadon megjelenő társadalomkritika természetessé vált* s ezenközben a társadalomkritikai mozzanatok megítélésében a marxista kritika hangvétele, befogadó- és minősítő képessége ugyancsak folyamatosan alakult. Leegyszerűsítve: az az érzésem, hogy a folyamatos kibontakozás okán ugyanaz a társadalomkritikai hangütés, amelyet a hatvanas években a marxista kritika is aggodalmasan vagy fenntartásosan fogadott, ugyanaz ma már magától értetődően kapja meg a kritikai támogatást. Ha például az említett szerzőkről összefoglaló pályaképek készülének, akkor azokban a kritikusként ma már aligha élne olyan fenntartásos hangsúlyokkal, mint amilyenekkel annak idején az alkotók egy-egy művét esetleg kísérté.

Lehet, hogy túlzok, de a magam számára mégis problémát jelent, hogy vajon ez a jelenség mennyiben tekintendő következetlenségnek. Az a véleményem, hogy ilyen esetekben nem egyszerűen szubjektív következetlenségről, nem egyszerűen kritikusi tévedésekről van szó, hanem arról, hogy az értéktételek szükségképpen összefüggnek a mindenkori társadalmi helyzettel, illetve hogy annak alakulásával, fejlődésével együtt módosulnak, ami annyit is jelent, hogy tulajdonképpen mozgó értékrendünk van. Legalábbis: a dialektikus materialista gondolkodásnak tüzeteseb-

ben kellene vizsgálnia azt, hogy az értékmérő kritériumok — adott esetben a társadalomkritikai mozzanatok — megítélésének mércéje hogyan alakul, változik a társadalmi folyamat függvényében. Hiszen aligha állja meg a helyét az az elképzelés, hogy van valamiféle abszolút mérce s ennek megfelelően valamilyen metafizikus értékrend: *a kritériumváltozások és értékrend-módosulások mindenképpen összefüggésbe hozandók a társadalom* — így a mi, szocialista társadalmunk — *mozgásával, fejlődésével, érdekek- és igénymódosulásaival.* Úgy hiszem, az adott kérdést illetően is figyelembe kell vennünk azt, hogy társadalmunk 1956-ban egy rendkívül súlyos megrázkódtatáson esett át, olyanon, amelyik, ha pillanatokra is, de felidézte a fejlődés visszafordíthatóságának a lehetőségét. Ez a súlyos társadalompolitikai élmény egy ideig bizonyos indokolt önvédelemre is rászorította szellemi életünket.

A politika, az irodalompolitika és végső soron a kritikai állásfoglalások helyesége azon múlt, hogy szocialista társadalomunk gyors konszolidációja, a fejlődés visszafordíthatatlanságának társadalmi tudatosulása, általában társadalmi rendszerünk megerősödése arányában mennyire tudta folyamatszerűen a gyakorlatban is érvényesíteni azt a felismerést, hogy a jogos művészi társadalomkritika fejlődésünk előmozdítását szolgálja. Ezzel a meggondolással nem felmentést keresek a kritikusi felelősség alól, amiért például annak idején Ottlik Géza regényéről, vagy Illyés „Kegyenc”-éről „szigorúbban” irtam egy lehetséges mai megítélésnél. De ezt a lelkiismereti kérdést legjobb meggyőződésem szerint mégsem tudom és nem is szándékozom egyszerű következetlenségként a magam szemére hányni, legalábbis nem a társadalmi, történelmi folyamat egyszerű figyelmen kívül hagyásával. Azt a történelmi tapasztalatot viszont azt hiszem le kell vonnunk, hogy az irodalomkritikának kötelessége a társadalmi fejlődés folyamatszerűségének tudatában felkészülni az új természetű művészi társadalomkritika megfelelő minősítésére.

A másik, ugyancsak mélyebb átgondolást kívánó jelenség, hogy az elmúlt évtizedben általában megnőtt az irodalomban jelenlevő polgári minőségek presztízse, feljebb kerültek az értéklistán. Érzékelhető ez a szélesebb és a szűkebb irodalmi közvéleményben, de a marxista kritika minősítéseiben is. Mondjuk, Weöres Sándor vagy Nemes Nagy Ágnes költészete az elmúlt évtizedben lényegében változatlan szemléleti alapokon csak immanensen fejlődött, a világnézet és a társadalmi tartalmak változatlansága ellenére ma az irodalmi értékrendben mégis magasabb helyet foglalnak el s velük kapcsolatban a marxista kritika bíráló hangjai is enyhültek, vagy legalábbis differenciáltabbak lettek. Vagy, hogy egy másik példát említsek: annak idején Mátyás Iván „A pálya szélén” című írását aggodalmasabb hangú, fenntartásosabb marxista kritikai fogadtatás kísérte, mint mai — véleményem szerint társadalmilag amannál szegényesebb tartalmú, a mához kevésbé kapcsolódó — nosztalgikus írásait. Mészöly Miklós „Jelentés öt egérről” című kötetét, vagy „Magasiskolá”-ját legjobb emlékezetem szerint erősebb bírálat érte, mint az azokhoz képest szemléletileg és művészileg sokkal kérdésesebb mai prózáját. Folytatni lehetne még a példákat, amelyek ugyancsak azt a kérdést vetik fel, hogy vajon milyen jellegű és tartalmú az értékrend eltolódásának, illetve a kritikai értékrend-teremtésnek ez a következetlensége. Illetve: ebben az „értékrend”-ben mennyi az objektív s mennyi a szubjektív elem; hiszen a marxista értékrendet nem azonosíthatjuk az irodalmi élet hangulati „árfolyamával”.

Nagyon leegyszerűsíténék ezt a kérdést, ha az okot egyszerűen az irodalmi közvélemény vagy a marxista kritika „liberalizálódásában” jelölnénk meg. Úgy gondolom, ennek a jelenségnek a magyarázata során ugyancsak figyelembe kell venniük a társadalmi mozgást, fejlődést. Nem akarom ismételni, hiszen erről már sok szó esett, hogy társadalmunk legutóbbi másfél évtizedes fejlődése mennyire együtt járt az élet választékának bővülésével, mennyire áttételessé és közvetetté tette az egyes ember társadalmi meghatározottságát, illetve az egyes ember társadalommal szembeni felelősségét; hogy a társadalmi konfliktusok milyen nagymértékben toldódtak át a mindennapi élet területeire s ezzel együtt az egyes ember erkölcsi-pszichikai szféráiba, hogy éppen a fejlődés révén mennyire előtérbe került, illetve igé-

nyeiben és lehetőségeiben mennyire gazdagodott a személyiség stb. Úgy gondolom, hogy a polgári minőségnek ez a fentebb említett, rejtett, spontán felértékelődése nem igen magyarázható ennek a társadalmi folyamatnak a figyelembevételére nélkül (persze nem is egyszerűsíthető le csupán erre). Mindenesetre a fejlődés hozta új természetű jelenségek, azok újszerű ellentmondásossága, s főként azok legtöbbször öntudatlan és meglehetősen széles körű polgári értelmezése az, ami társadalmi méreteiben megnövelte a polgári minőség presztízsét. Miért? Mert társadalmunkban a fejlődés révén olyan, sokban új jellegű, természetű igények jelentkeztek, az emberi életnek olyan övezetei, témavilágai és körzetei nyíltak meg, amelyekre a polgári irodalomnak évszázados kultúrával kimunkált polgári válaszai vannak s amelyeknek meghódítására, birtokbavételére a szocialista irodalom, a realista irodalom történetileg kevésbé felkészült. Olyasmiről van szó, hogy a szocialista társadalmi formáció történelmileg nézve még fiatal, s egy új társadalmi formáció világtörténelmi megalapozása óhatatlanul szükségszerű eltolódásokkal, egyoldalúságokkal, az emberi tevékenység közvetlen társadalmi-politikai oldalának elkerülhetetlen előtérbe állításával jár, ami az irodalom közéletiség értelmezésében is tükröződik — tükröződött. A szocialista — elsősorban a szovjet irodalomnak, de a magyar irodalomnak is — természetesen voltak olyan szakaszai, periódusai, amelyekben a marxista—leninista világnézet jegyében esztétikailag is megfogalmazódott az emberi teljesség, de ezek elsősorban a polgári társadalom kritikájában, illetve az ellene — ezen belül a fasizmus ellen — folytatott küzdelem ábrázolásában, vagy a szocializmus kezdeti építésének művészi tükrözésében voltak jelesek (Gorkij, Solohov, A. Tolsztoj, Aragon, József Attila és mások). Manapság azonban valami másról, valami újról, a szocialista társadalom kiépülésének minőségileg *újabb* szakaszáról, annak művészi vonatkozásairól van szó. Úgy gondolom, mostanában, a fejlett szocializmus építésének megkezdése idején jutott el — különben igen gyorsan — történelmileg fiatal társadalmi rendszerünk oda, hogy a fejlődés spirálmenetében magasabb szinten fogalmazza meg a *maga alkotta* szocialista embertípus *teljességét*. Ebben a történelmi pillanatban, amikor a szocialista irodalom csak részben tudja követni az igényeket és lehetőségeket, *bizonyos helyzeti előnyben van az az évszázados múltú polgári szemlélet, amelyik ugyan a történelmi spirál egy alsóbb fordulóján helyezkedik el, de az emberi élet egyetemes és konkrét vonatkozásait egy egységes, homogén, átható, látásmód jegyében tudja megfogalmazni*. Történelmileg látszatelőny ez, ám az kétségtelen, hogy a polgári művészet *ma* ennek révén fejt ki felfrissülő vonzóerőt. Ma a történelmi alkalmat kihasználva kívánja értékesíteni mindazt, amit az „izolált én” belső világának feltárása során elért, kimunkált. Kedvező körülmények közt „adja el” mindazt a metafizikus, misztikus magyarázatot, amivel a polgári individuum összekötni véli önmagát társadalommal és természettel, mindazt, amit ezek tényleges birtokbavétele helyett pótszerként megalkotott.

Ha a mai társadalmi és irodalmi helyzet összefüggésében nézzük a mi szocialista—realista, illetve tágabban vett realista irodalmunk eredményeit, akkor egyfelől meg lehetünk elégedve. Ez az irodalom eleget tett ama hivatásának, hogy hírt adjon arról, milyen lényeges és gyökeres változások mentek végbe a magyar nép életében, számot adott a magyar nép legutóbbi 33 év során bekövetkezett igazi sorsfordulóiról. Tette és tehette mindezt éppen szemlélete révén, annak révén, hogy egyén és társadalom, egyén és közösség kölcsönkapcsolatában, fejlődésük kölcsönös feltételezettségében látott, érzett és gondolkodott, teljesítményeivel azt is bebizonyította, hogy a fejlődés tekintetében milyen potenciális erővel rendelkezik. Ebben a szocializmus magyarországi otthonratalálását kifejezésre juttató realista irodalomban azonban nem véletlenül azoknak a munkássága bontakozott ki igazán, *akiknek emberlátása totális volt*; akik a szűkebb értelemben vett közéletiséget össze tudták — és pedig sikerrel — kapcsolni az emberi létezés más területeivel, akiknél annak tudata, hogy az ember társadalmi lény, nem járt együtt az emberi teljesség szűkítésével, hanem ellenkezőleg, eszköz, katalizátor volt ahhoz, hogy összekapcsolják a „belső” és a „külső” végtelent, illetve akik realista módon fogalmazták meg ezek-

nek a vonatkozásoknak az ellentmondásait (Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Déry Tibor, Lengyel József, Sarkadi Imre, Németh László és mások).

Tudom, hogy a tehetségeknek is van nagyságrendje, s hogy az irodalom, a szocialista eszmeiségű, a realista irodalom tehetségek szempontjából is differenciált. Mégis azt hiszem, hogy ezt a szélesebb, egyetemesebb emberlátást nem kell szükségképpen és mechanikusan a tehetséggel összekapcsolni. Úgy gondolom, hogy irodalmunknak, s ezen belül szocialista-realista irodalmunk egész vonulatának tudatosabban kellene törekednie éppen a polgári irodalommal való versenynek ebben a különösen időszerű szakaszában, *a nagyobb emberi teljességre*. Szó sincs arról, hogy a polgári irodalmat valamiféle mintának vagy példaképnek akarnám ez elé az irodalom elé állítani. Ellenkezőleg, úgy érzem, hogy a szocialista-realista irodalomnak ma van meg a társadalmi fejlődés által megalapozott lehetősége arra, hogy a maga egészében birtokba vegye a polgári szemlélet és irodalom által történelmileg „megszállt” területeket. Ha pontosabban akarnék fogalmazni: *nem is a polgári irodalommal, hanem fejlődő, szocialista társadalmunk valóságával kell* valójában *versenyeznie* irodalmunk szocialista, illetve realista ágainak. S az igényen semmiképpen sem valamiféle elvont embert értek, hanem „teljes” embert, mégpedig egy történelmileg, társadalmilag meghatározott értelemben vett, éppen a szocializmus révén alakuló, formálódó emberi teljességet. Ma ennek az irodalomnak a továbbfejlődése együtt kell járjon — éppen a szocialista szemlélet, a realista látásmód folytonossága érdekében — a szűkebb értelemben vett közéletiség gazdagításával, újratereztetésével. Ennek az irodalomnak ma legkitűnőbb képviselői színvonalasan, hatásosan, meggyőzően mondják el, hogy hogyan él, küzd, szenved és örül az ember a mi társadalmunkban, de igen ritkán tudják ezt úgy megfogalmazni, hogy mindez az emberrel történik. Ami annyit is jelent; hogy a mi szocializmusunkról tudósító írók, költők, csak ritkán és mai, tényleges lehetőségeinkhez képest korlátozottan vallanak arról, hogy a szocialista társadalom élete, a mi életünk egyszersmind az egész emberi nem egyetlen méltó továbbélési lehetősége. Úgy gondolom, ma jött el igazán az idő az ember külső és belső életének, az ember társadalmi és természeti meghatározottságainak összekapcsolására; ma jött el a József Attila-i — „odakinn és idebenn” történeti rendteremtésének szimultán lehetősége és kötelezettsége; az ideje annak, hogy az egyre teljesebbé váló szocialista ember *egészére* terjedjen ki a realista látásmód; ideje annak, hogy a szocialista-realista irodalom a művészet eszközeivel átláthatóvá tegye és demisztifikálja azokat az összefüggéseket, amelyeknek a rendszerében az ember él, s amelyeket a polgári irodalom misztifikál és elkódósít.

Úgy gondolom, a marxista kritikának is az a fő feladata, hogy türelmesen és ha kell, aprólékosan elemezze a realista, s ezen belül a szocialista-realista irodalmi folyamatot, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy tettenérje és elméletileg általánosítsa annak ez irányba mutató és meglévő tendenciáit, hogy ezeket emelje ki, ezeket bátorítsa, ösztönözze. A marxista kritika természetesen ezt csak akkor teheti meg, ha tudomásul véve az értékkritériumok társadalommal való együttváltozását, tudatosan törekszik alapvető elméleti kategóriáinak az új tartalmakkal való gazdagítására, korszerűsítésére. Amennyire nélkülözhetetlen és szükséges a marxista elméletnek és kritikának ilyen irányba tovább mozdulnia, olyannyira hiba lenne ezt valamilyen kampányszerű feladatnak felfogni, valamilyen elhírtelenkedett „offenzivának” értelmezni. Nem felelhetjük el, hogy az utolsó két évtized során társadalmunk bár erőteljesen és sok újat hozóan, de szervezen, organikusan, nagyobb politikai megrázkódtatások nélkül fejlődött; hogy ennek során a mennyiségek rendkívül finoman szerveződtek minőségcsírákká vagy új minőségekké —: azaz folyamatos és türelmes analízisre, a társadalmi és irodalmi folyamatokat egymásra vetítő elemzésekre, körültekintő, megalapozott elméleti általánosításra és differenciált minősítésre van szükség. Meggyőződésem szerint éppen ezek a *mai társadalmi periódussal egyenértékű módszerek* biztosítják a marxista kritika pártosságát, értékrend-alakító erejének növekedését, és semmiképpen sem a bármily határozottnak tetsző leegyszerűsítések.

Egyszóval: a polgári, másfelől a szocialista irodalom, a polgári kritika és a marxista kritika közötti vita (ami bizonyos értelemben kölcsönhatás is), ma sokban új helyzetben, új feltételek közt, új társadalmi, irodalmi és esztétikai jelenségek kapcsán folytatódik. Erre az „újra” kell, úgy érzem, a jelenleginél tudatosabban felkészülnie az irodalom és az irodalomkritika elkötelezett, progresszív — elsősorban marxista — bázisának.

HERNÁDI GYULA

egyétért azokkal, akik a hetvenes évek irodalmához képest nem nevezik egyértelműen „nagy korszaknak” a hatvanas éveket. A hatvanas évek irodalmának említéskor ugyanis három-négy jó regényről van szó. Most viszont olyan közel állnak még hozzánk ezek a jónak mondható regények, hogy talán észre sem vesszük, milyen értéket képviselnek. Igazat ad Tóth Dezsőnek, hogy a magyar történelem lökészerűen változtatta meg az irodalmat, teremtett 1956 után olyan magas fokú társadalmi szabadságot, amely e fejlődéshez kedvező légkört biztosított. A kritika és az irodalom szimbiózisában mindig, ma is van hiba. A legfőbb talán, hogy nem léteznek azok a fórumok, amelyeken a kritika és az irodalom a „szocialista szabadpiacon” kicseréli értékeit és így kialakulhat egy egészségesebb egyensúly. Lapjainkban, folyóiratainkban egyre zsugorodnak a kritikai rovatok. Amíg egy színházi előadásról, filmbemutatóról napokon belül több helyen is megjelenik az értékelés, addig jóval nagyobb hatású könyvek sora marad említetlenül a fórumokon.

KOCZKÁS SÁNDOR

egyétértését fejezte ki Tóth Dezsővel. Különösen hangsúlyosan ismételte azokat a gondolatokat, amelyekben Tóth elvtárs a „hogyan tovább?” kérdéseiről beszélt. A hetvenes években valóban fokozódni látszott a közöny, valamiféle tehetetlenség-érzet. Szakonyi Adáshibája fejezi ki legpontosabban ezt a szituációt. Más művekben is tapasztalhattuk, milyen súlyt adhat mondandójának az író, ha a groteszk eszközök alkalmazásával hívja föl az olvasók és nézők figyelmét. A kritika helyzetéről szólva elmondja, hogy — tisztelet a kivételnek — folyóirataink kritikai rovatai nem mindig különböznek egymástól. Ritkán vállalják bizonyos tendenciák, mozzanatok, nemzedékek felkarolását. Egyétért Almási Miklós gondolatával, a kritikus a közönségnek is legyen elkötelezettje. Egyre több ugyanis az olyan „átlagolvasó”, aki összetett, differenciált, indirekt írói hatásokra is figyelni tud, annak értéke lesz. Szerinte a kritika a jövőben — amennyiben figyel erre — jobban betöltheti ezt a szerepét is.